

Sjæleøje-Stavnen eller Sjæle-Færge-Stavnen? En tekstkritisk drøftelse

Af Flemming Lundgreen-Nielsen

Grundtvigs formentlig sidste fuldførte digt, »Gammel nok jeg nu er blevet«¹, er bevaret i hans egen håndskrevne tekst. Det indeholder i strofe 3, linje 5, et ord, som er blevet tydet på to måder. Linjen lyder sammen med den følgende (strofens sidste) således i det nyeste videnskabelige tryk, *Nik.Fred.Sev. Grundtvigs Sang-Værk* (GSV), bind V, 1951, s. 628 [optr. fotografisk 1983]:

Saa for Sjæle-Færge-Stavnen
Brat sig aabner Himmel-Havnen!

Det problematiske ord er sammensætningen »Sjæle-Færge-Stavnen«.

Lidt teksthistorie: Førstetrykket af digtet i *Dansk Kirketidende* nr. 35 for 5. september 1880 er besørget af sønnen Svend, utvivlsomt den største kender af Grundtvigs håndskrift nogensinde. Det er her omskrevet til den normaliserede retskrivning, som Svend Grundtvig også foretrak til udgaven af faderens digtning. Ordet læses som »Sjæleøje-Stavnen«. Denne form vandrer videre først til H. Brun: *Biskop N.F.S. Grundtvigs Levnetsløb, udførligst fortalt fra 1839*, 2, 1882, s. 817, og siden til det stærkt forsinkede slutbind (ved Georg Christensen) af Svend Grundtvigs *Poetiske Skrifter* (PS), IX, 1930, s. 618. F. Rønning har i sin store monografi, *N.F.S. Grundtvig. Et bidrag til skildring af dansk åndsliv i det 19. århundrede*, i IV.2, 1914, s. 148: »sjæleøje-stavnen«, hvad der er mindre relevant, fordi han altid moderniserer sine gengivelser af Grundtvig-tekster. Det gør R. Nielsen også, da han i *Menighedsbladet. Kirkeligt Samfunds Blad*, 17. årgang, 1935, sp. 634-636, vælger formen »Sjæleøjestavnen« i en lille opsats: Om Grundtvigs »Bortgangskvæde«, hvis formål er at opponere imod, at Grundtvig som gammel skulle være kommet bort fra gruen for døden og have forsonet sig med den.

Mere betænkeligt er det, at formen i Holger Begtrup's standardudgave *Nik.Fred.Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter* (US), X, 1909, s. 576, er blevet til »Sjæleøie-Stavnen«, altså med -i-, hvad der følges i Hal Koch og Georg Christensens *N.F.S. Grundtvigs Værker i Udvalg* (VU), VIII, 1942, s. 464, og i F.J. Billeskov Jansens antologi *Den*

danske Lyrik, II.1, 1961, s. 131, 2. udgave 1967, 3. udgave 1985. Billeskov Jansen angiver s. 298 som sin kilde en samtidig afskrift i Grundtvig-arkivets fasc. 393.54. Det skal i øvrigt bemærkes, at de spatierede ord i de to førstnævnte tryk hverken svarer til markerede ord hos Grundtvig selv (i håndskrift ville han understrege for at fremhæve) eller i den samtidige afskrift, ej heller til førstetrykkets opsætning. Koch og Christensen følger endvidere i slutstrofen *Dansk Kirketidende* i at stave Grundtvigs »Christus-« med *K*. I anledning af hundredåret for Grundtvigs død optrykkes digtet i *Præsteforeningens Blad*, 1972/33, s. 529, helt i moderne ortografi, med små bogstaver undtagen i de 'hellige' ord, med *å*'er og med kursiveringer, dog ikke af »Jesus-Kristus-Navnet« (som altså staves med *K*).

Det synes, som om Grundtvig-kendere før afslutningen af Grundtvig-registranten har overset, at Grundtvigs originaltekst er bevaret. Præsentationen af dette digt og fire andre i *Dansk Kirketidende*, 1880, lyder i al vaghed: »(Meddelte af Professor Svend Grundtvig)«. Det forleder Rønning til følgende rekonstruktion af digtets tilblivelse (monografien, IV.2, s. 148-149, note **): »Det er opskrevet efter diktat; hans rystende hånd mægtede ikke længer at føre den pen som gennem to menneskealdre havde fæstet så mange lysende tanker og mægtige følelser på det døde papir - havde gæmt dem i 'en åben begravelse', som han selv vilde sige.« Åndrigt udtrykt, men i det konkrete altså forkert.

Begtrup beretter i US X, 1909, at digtet »Efter Svend Grundtvigs Angivelse« er fra 1872, og henviser til førstetrykket; det sidste anføres som eneste overlevering hos Koch og Christensen i 1942. Heroverfor oplyser PS IX, 1930, s. 617, at digtet »foreligger i Haandskrift«. Alligevel bliver Grundtvigs omhyggelige biograf, Steen Johansen, i sin *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs Skrifter*, III, 1952, s. 368, stående ved vendingen fra 1880: »Digtet er meddelt af Svend Grundtvig«. Han når også i IV, 1954, s. 107, at registrere optrykket i GSV V, dog uden at gøre bemærkninger om den ændrede form og dennes forlæg. Da Grundtvig-registranten først i 1961 fortegner originalen, og da kommentarhefte VI.3 til GSV med oplysning om originaltekst ikke foreligger før i 1964, har Steen Johansen ved bibliografiens afslutning ti år tidligere åbenbart ikke husket den egenhændige teksts eksistens.

Læsningen »Sjæle-Færge-Stavnen« er altså sen. De moderne udgivere af *Sang-Værk* argumenterer kort for den i GSV VI, 1964, s.

497 - her er dateringen til *Dansk Kirketidende* 15. september 1880 til gengæld forkert! En af dem, Uffe Hansen, foretrækker også denne læsemåde i sit værk *Grundtvigs Salmedigtning, dens Historie og Indhold, 1851-1872*, III, 1966, s. 349 (med Svend Grundtvigs oprindelige tydning fejlagtigt gengivet »Sjæle-Øje-Stavnen«). Ebbe Kløvedal Reich tilslutter sig (i moderne retskrivning) i sin historiske roman *Frederik. En folkebog om Grundtvigs tid og liv*, 1972, s. 387.

I anledning af Bent Noacks bidrag: Grundtvigs sidste digt, i: *Vartovbogen*, 1993, s. 102-112, hvor læsningen *sjæleøje-stavnen* ikke ganske afvises, kan der være grund til endnu en gang at se på problemet. De mulige to ord må afvejes litteraturhistorisk over for hinanden, i lyset af tidens stil og Grundtvigs billed- og sprogbrug, og Grundtvigs skrifttræk i manuskriptet må efterprøves nøje.

Stil- og litteraturhistorisk vinkel: ordet *Sjæleøje* findes på dansk. Det registreres i 1940 i *Ordbog over det danske Sprog*, 19, sp. 65, med denne forklaring: »(jf. -sans; sj.) billedl., som udtryk for sjælelig sans, aandeligt klarsyn oln.«.

Ordbogens belæg er to citater fra B.S. Ingemann. Det ene er fra dramaet *Ridderløftet*, skrevet i Wien i august 1819, trykt i 1843 i førsteudgaven af Ingemanns *Samlede Skrifter. I. Afdeling, Samlede Dramatiske Digte, V* (men aldrig udsendt separat). Ridderdatteren Gisela er af sin korsfarer-fader lovet til et kloster, hvis han undslipper fangenskab hos de vantro. Da hun hellere vil ægte den unge ridder Otto, forbandes hun af faderen og mister forstanden. Otto finder hende som en Ofelia-agtig skikkelse i »den Aandens Ørk, / Hvor alle Minder døe, mens Sorgen leer, / Og Hjertet leger med sin Qval og brister.« Han søger at vække hende af en dødlignende søvn og siger, da hun rører øjenlågene: »Hun aabner atter Øiet - Gud i Himlen! / Lad ogsaa hendes Sjæleøie aabnes! / Og giv det arme knuste Hjerte Fred!« (s. 70 og 73). Det andet sted er fra romanen *Kong Erik og de Fredløse*, 1833, hvor Mester Thrand Fisilier, en lille vanskabt lærd tusindkunstner og fyrværker, omgås kong Erik Menved. Han har foræret kongen en kikkert (»et Seerør«), som denne har al agt for; under en fortrolig samtale beder kongen: »lær mig at see klarere med Sjæleøiet, hvis I formaaer det!« (II, s. 299) - hvad der viser sig at skulle gå på fremtidens hændelser.

Grundtvig har selv brugt ordet om menneskets bedste sans for det åndelige i et digt om håbet fra 1855 eller 1856, oprindeligt trykt i

Salmer og aandelige Sange. III. Kirke-Aaret i Salme-Sang [= *Sang-Værk, III*], 1873, optrykt i GSV V, s. 145-147, »Blev Jorden atter tom og øde«. Skønt digtet indeholder nogle hentydninger til hav og skibe: syndfloden (str. 1) og Noas ark (str. 8), forbindes ordet kun med fænomener på landjorden: Helligåndens bavneblus tændes på klipper grå og ses i hver kant og vrå, så hvert sjæleøje må funkle (str. 9). Formen er »Siæle-Øie« (GSV V, s. 147, jf. Uffe Hansen: *Grundtvigs Salmedigtning*, III, s. 324, hvor der dog skrives »Sjæle-Øje«). Han har i en påskesang det beslægtede »*Hjerte-Øiet*« (GSV V, s. 248), som oplades og opklares, når Ordet i nadveren opstår fra de døde.

Orddannelsen *sjæleøje* er for så vidt helt uproblematisk. Men sammensætningen »Sjæleøje-Stavn« passer ikke med Grundtvigs normale praksis af den simple grund, at der ikke er noget, som hedder *øje-stavn*. Desværre har vi hverken en Grundtvig-ordbog eller en Grundtvig-konkordans, men ordregistret i Helge Toldberg: *Grundtvigs symbolverden*, 1950, og især »Ordforklaringer« i GSV VI, 1964, opviser forholdsvis få tre-leddede sammensætninger, og de giver alle umiddelbart god konkret mening. Ved midvinter rejser solen sig af »Iiskampe-Badet« (GSV I, 1944, s. 416), hvor *iskamp* er en isblok; tilsvarende kaldes den svenske kong Karl (10) Gustav i 1841 for »Iiskampe-Træder« på grund af sin march over Storebælts is (*Viser og Sange for Danske Samfund, Tredie Hefte*, s. 22, jf. PS VI, 1885, s. 408) - *Nyaars-Morgen*, 1824, har i strofe 126 »Iskampe-Fjeld« (US IV, 1906, s. 287). Verden kan betegnes som »Vindspil-Kæmpen« (GSV I, s. 118), det skrøbelige menneske som »Støvtraade-Værket« (GSV I, s. 156) og »Støvtraad-Kaaben« (GSV IV, 1949, s. 365). I disse tilfælde er der upåklagelig logisk eller naturlig sammenhæng mellem sidste led og de første dele af ordet.

Skulle man forsvare »Sjæleøje-Stavn« ud fra disse typer, måtte man regne med, at Grundtvig ser fartøjer med maledede øjne på stævnen for sig - det kunne så være antikke krigsskibe eller kinesiske junker (jf. Björn Landström: *Skibet*, 1961, s. 39-45 og 217-221). Mon ikke begge dele ligger fjernt fra Grundtvigs forestillinger? Og en mere abstrakt udlægning strider mod blikkets natur. Det stævner jo ikke møjsommeligt som et skib op mod bølger, vind og strøm - blikket flyver lynhurtigt og overskuende. Grundtvig foretrækker - i omtaler af Jens Baggesens digterelevner - metaforen »Falke-Syn« (fx US III, 1905, s. 612).

Derimod stemmer et gennemført skibsbillede med det 17. og 18. århundredes faste poetiske vendinger om sejlads, vel egentlig en arv fra antikkens epik (fx Vergils *Æneide*, 3. sang, v. 192-208). J.H. Wessel leverer en parodi i arien »Som en uheldig Skipper« i *Kierlighed uden Strømper*, 1772 (II.5), mens Johs. Ewald tager billedet alvorligere i syngestykket *Fiskerne*, 1779, med sangnummeret »Fra Merset seer en søetræt Skipper« (*Samlede Skrifter*, III, 1916, s. 181). Og Grundtvig har allerede i sin Egeløkke-dagbog for den 27. juli 1805 brugt et lignende billede allegorisk:

Drivende omkring paa det uhyre Hav af dristige Ønsker, og grundløse Planer, er Ieg stedse en Bold for dets brusende Bølger. Snart rulle De mig sagte hen mod en smilende Strandbred, hvor mit Haabs skønneste Blomster spire med de mest vekslende Farver. Mit Øye blændes, Ieg troer Mig i Lykkens Havn og vover at udstrække min Haand efter de tryllende, ligesom vinkende, Genstande. Men Ak! et Uhyre hæver sig mellem Mig og dem, skjuler dem for mit søgende Blik, og dets Aande oprører Bølgerne som den haarde Nordvind. Nu drives Ieg gennem Bjerge og Afgrunde til Fortvivlelsens nøgne Klipper, hvor intet Grønt fryder Øyet, ingen Sang Øret der kun døves af Stormes rædsomme Susen, i Samklang med Vandtaarnenes dunrende Brag mod den haarde Stenmasse. -

(*Dag- og Udtogsbøger*, ved Gustav Albeck, I, 1979, s. 250)

I sit forfatterskab ser Grundtvig ellers mest havet fra land, som en barriere eller grænse for menneskelivet (jf. Noack, s. 104). Det gælder hans ungdomsafhandling *Om Religion og Liturgie*, 1807, hvor livet fremstilles som en dal omgivet (!) af et buldrende hav, bag hvilket de levendes land ligger (US I, s. 138-139), og det gælder *Nyaars-Morgen*, 1824 (str. 24-28, 101-104, 112-139), hvor Grundtvig udnytter forestillingen fra Saxos Hadingssagn i *Gesta Danorum*, 1. bog, om et ridt på Odins hest Sleipner over havet til de levendes land. Den ældste version af digtet *De Levendes Land* fra samme år har samme idé.

Det kan være interessant, at det maritime spiller en vis rolle hos Brorson, som Grundtvig fra 1816 beskæftiger sig med og i noget omfang gen- og omdigter (skønt han med al beundring for Brorsons

poesi må indse, at hans digte mere er egnet til privatandagt end til menighedssang)². I sin samling af åndelige arietekster, *Svane-Sang*, udgivet posthumt i 1765, filosoferer Brorson i nr. VII frit over Jesu ord til den sovende Peter i Gethsemane have:

Time gaaer, som Skib paa Strømmen,
Og dit Liv gaaer med. Hvordan?
Du est nær ved Havn i Drømmen,
Just da Stormen nu gaaer an.

Brorson erklærer i nr. XXXIV kort og koncist: »Min Død er Færgemand / Til Livets faste Land«. Stroferne 2-3 - her uden omkvædet - i nr. XXXXVIII kunne også være til inspiration for sejlads-metaforen:

Men ak! de Fare-Vande,
Hvor kan jeg finde Spor,
Blant blinde Skiær,
Mod Strøm og Vær,
Til Frydeborg at lande?

Befæst mig dog de Tanker:
Jeg snart i Himlen staaer.
Gjør Troen kiek
Mod Bølgens Skræk,
Hold selv ved Roer og Anker,

Endelig udbryder Brorson i nr. LXVI:

Hvad er det godt at lande
I Himlens søde Havn,
Fra Verdens vilde Strande,
Fra fremmet Land og Stavn;

(*Samlede Skrifter*, III, 1956, s. 39, 75, 92-93, 118)³

Johannes Ewald har i et dødsdigt »Over M.B**« [dvs. Maria Catherina Berling], i privattryk 1772 og optaget i *Samtlige Skrifter*, III, 1787, s. 288-289, skrevet ligelydende:

Almagts Ord, du store Anker,
 Du, som Verden hviler ved,
 Hold min Siel! - heft mine Tanker
 Til din trygge Salighed!
 Let og svag og uden Roer
 Kastes jeg af Virvelvinde.
 Herre, lad mit Øie finde
 Havnen, som din Naade soer!

Naar jeg paa en troeløs Bølge
 Seer et Glimt af Stierne
 Og den viger for sit Følge,
 Og jeg synker gysende,
 O da kom min Siæl ihu!
 Store Styrmand og Veileder,
 Viis mig Glimt af Saligheder,
 Der var evige, som du!

Uden dette var menneskene, hedder det efterfølgende, »Bølgers og Orkaners Spøg, / Klippens og Hav-Strudlens Trette« (Johannes Ewalds *Samlede Skrifter*, V, 1920, s. 207).

Det er næppe frugtbart at søge direkte påvirkninger fra disse tekster, men de kan demonstrere, hvorledes sejladsmetaforen lever i bedste pædagogiske form tæt op til Grundtvigs tid hos ældre forgængere, som han vitterligt har læst.

Havet som billede på sjælens skæbne i og efter døden er nok i 1872 blevet klichéagtigt, selv om Jakob Knudsen endnu tyve år senere i sin »Morgensang« (*Højskolebladet*, 20. marts 1891) kan digte:

Lad mig nu kun drage ad natmørkt Hav,
 Lad mig ikkun stævne imod min Grav:

Et afskedsdigt med denne verden kan imidlertid få tilført ny alvor ved tilføjelsen af grækernes Karon-figur til dødsrejsen over vandene (som også Vergil havde indlagt i *Æneiden*, 6. sang, v. 295-416). I 1874 åbner Fr. Paludan-Müller således sin sidste bog, *Adonis. Et mythisk Digt*, således: »Charon, Plutos Færgemand, / I sin Baad fra

Land just stødte, / For den svage Vind at nytte, / Der bar hen mod Dødens Strand.«

Ganske vist spiller Karon en meget beskeden rolle i Grundtvigs hele forfatterskab, men han er der dog. I *Udsigt over Verdenskrøniken*, 1817, kalder Grundtvig Napoleon på tilbagetoget fra Ægypten efter nederlaget ved Abukir for de europæiske folks Charon (US III, 1905, s. 695). I *Haandbog i Verdens-Historien*, I, 1833, siges den antikke græske kong Pyrrhos at være »den Historiske Charon, der sætter os over fra den store Val-Plads til de Dødes Rige« (US VI, 1907, s. 333), nemlig fra Grækenland til Romerrigets Italien. I begge tilfælde drejer det sig om sejlads over hav, henholdsvis Middelhavet og Adriaterhavet. Når Bent Noack (s. 111) finder begrebet færge uforeneligt med et vildt hav og frygtelige storme, er tankegangen nok for moderne. I Grundtvigs ungdom var det bestemt ingen spøg at krydse det strøm- og stormfyldte Storebælt, og færgen var en smukke, ikke et løsrevet stykke motorvej som i dag, turen kunne vare 18 timer, eller der kunne blive endnu længere tvungne ophold på Sprogø; selv efter indførelsen af dampskibe (1828 ff.) hændte det, at overfarten måtte indstilles på grund af vejret. Desuden var grækernes forestillinger om de floder, de døde skulle krydse på ruten til Hades, ikke kun bundet til stillestående slam og dynd - Styx snor sig ni gange om dødsriget, og jammerens flod Acheron næres af selveste verdensstrømmen Okeanos.

I *Brage-Snak*, 1844, er Charon kun strejffet, mens der gøres lidt mere ud af underverdensguden Pluto (US VIII, 1909, s. 563, 652-653, 678). I skolebogen *Græsk og Nordisk Mythologi for Ungdommen*, 1847, nævner Grundtvig for eleverne, at »Færgemanden Charon, som satte Skyggerne over Styx«, i dag er lige så berømt som Pluto. Han mener, at myten om Charon måske er ægyptisk⁴, siden *Odyseen* ikke kender den, med tilføjelse af, at spottefuglen Lukian opleder sit mytiske forbillede i færgemanden - en hentydning til den bekendte satirikers veloplagte, kyniske vue over menneskelivet i dialogen *Charon*. Selv ser Grundtvig skikkelsen som en gammel gnaven færgemand på vejen til det filosofiske Elysion, udtryk for »Reflexion eller Nakøie, fordi han seer tilbage, mens han roer frem« (s. 42-43). Derimod synes ordet »Sjæle-Færge« ikke belagt i forfatterskabet, i hvert fald ikke i disse sammenhænge. *Ordbog over det danske Sprog* har det heller ikke.

Grundtvigs sidste digt kan modsigelsesfrit forstås som en forventet Karon-myte, hvor den antikke færgekarr er erstattet af Guds ånd, hans stage af Gudsordets kompas. Heri er Noack heller ikke uenig - tværtimod taler hans fine tolkning af »brydes« i strofe 5 som *at kaste fortøjningen* (s. 112) netop for en gennemført maritim forståelse - og dermed for »Sjæle-Færge-« som det rigtigste.

Manuskriptet. Fra og med Svend Grundtvigs normalisering til og med Bent Noacks er »Sidste Digt« blevet behandlet med en besynderlig sorgløshed, hvad angår respekt for den originale ydre form. Vil man diskutere læsningen af tekstens eneste usikre, men indholdsmæssige væsentlige ord, er det imidlertid nødvendigt med en ufravigelig filologisk præcision i omgang med det håndskriftlige materiale.

Den samtidige afskrift i Grundtvig-arkivet fasc. 393.54 422r-v må ifølge sin ordlyd være trykforlæg for *Dansk Kirketidende* i 1880; trykkets titel »5. [Afsked.] (1872.) [Sidste Digt fra Grundtvigs Haand.]« er her indsat over teksten med Svend Grundtvigs skrift i lidt lysere blæk end afskriverens. Øverst til højre har Svend Grundtvigs blyant anført dateringen: 1872. Afskriverens identitet angives ikke af Niels Kofoed i *Registrant over N.F.S. Grundtvigs Papirer*, XXII, 1961 (skema udfyldt 1955), men Georg Christensen oplyser i PS VIII, 1929, at udgaven er videreført efter Svend Grundtvigs principper og arbejds-papirer, og at afskrifterne til de utrykte digte er udført af Wad (med normaliseret retskrivning, men i gotisk skrift, kan det tilføjes). De påtegninger med lilla blæk, som den ellers sorte blækafskrift er forsynet med, må være Svend Grundtvigs (de er ikke i gotisk skrift).

Det besværlige ord fremtræder hos afskriveren som »Siæle-Øie Stavnen«, hvortil med lilla blæk er føjet en bindestreg mellem de to sidste ord. I marginen ud for ordet ses et sort spørgsmålstegn i lilla parenteser. Det kan betyde, at Svend Grundtvig på et tidspunkt har godkendt afskriverens læsning. Den lilla pen diskuterer til sidst også læsemåder for digtets slutlinje: »? bordet, *huset*, riget«, hvorpå der så med sort kompletteres til »Guds-Bordet«.

Afskriften er for en tekstkritisk undersøgelse med originalen som udgangspunkt uden interesse - et arbejds-papir af ikke videre høj kvalitet, vel som anført af Kofoed i Grundtvig-Registranten beregnet på *Poetiske Skrifter*, som Svend Grundtvig ikke kunne vide, han i 1883 skulle dø fra at fuldføre. Førstetrykket afviger i ortografi og

tegn sætning flere gange fra såvel originalen som afskriften. Når Svend Grundtvig lader formen *Sjæleøje*- passere i tidsskriftet, kan det være, fordi han regnede dette førstetryk for en foreløbig tydning, der kunne forbedres til den store udgave. De omliggende afskrifter, i alt 14 digte, ved samme fremmede hånd - fasc. 393.52-56 - er i flere tilfælde påført Svend Grundtvigs bemærkninger om forbedring og kontrol af læsemåder før en eventuel offentliggørelse.

På langs i afskriftens margin står der i øvrigt med lilla blæk: »Dette ufuldendte digt hører til de personlige, som ej bør [*kan? tør?*] medtages«, hvad der atter er udstreget med sorte skråstreger. Hvorfor digtet regnes for ufuldendt, er en ny gåde, for Grundtvigs original slutter nederst på en side med en lille vandret centreret streg efter slutstrofens slutlinje (og denne slutstreg er også med i afskriften). Øverst på næste, kun halvt beskrevne (højre)side tager han fat på et nyt digt i en anden stemning⁵.

Den eneste autoritative tekst til »Gammel nok...« er Grundtvigs original. Den er indskrevet i en protokol i folioformat, der udgør Grundtvig-arkivets fasc. 395. Her står digtet som enhed 32 på siderne 50r-v. De tre første strofer er skrevet i en tyk streg, de to sidste i en tyndere, svarende til et stemningsskift i teksten, fra mol til dur, som bemærket af Noack (s. 111, jf. s. 102 om Laubs melodi). Måske afspejler det en pause i skrivningen. Grundtvig har haft så svækket syn, at han har måttet føle sig frem til, hvornår en linje nærmede sig sidens højrekant; stålpenens blækbeholdning har han ikke kunnet kontrollere, så pennen efterlader sig nogle gange ufarvede spor i papiret. Skriften er stor, løs i trækkene, flere steder nærmest stenografisk og med helt eller delvis manglende bogstaver på grund af blæksvigt. Svend Grundtvig har med blyant forsøgt at udfylde de derved opståede huller, utvivlsomt korrekt - men mere hårdhændet over for originalmanuskriptet, end vi ville tillade det i dag. I marginen ud for det sære ord med »Sjæle-« har hans blyant sat et spørgsmålstegn.

I GSV er en fotograferet gengivelse i formindsket format af begge manuskriptsider indsat i bind VI, 1964, mellem s. 524 og 525. Som studieobjekt er den imidlertid problematisk af to grunde.

For det første er Svend Grundtvigs blyantskompletteringer fremkaldt med så skarp kontrast, at det er vanskeligt at skelne mellem faderens og sønnens skrifttegn. Således er det Svend Grundtvig, som i det »sig«, der står den i diskuterede strofes slutlinje, optegner et meget svagt *s*, udfylder med det helt manglende *i* og tilsætter ven-

stredelen af g'et på linjen (en del, som bogstavet i øvrigt mangler i eksempelord i str. 5). Tidligere i strofen udfylder han på samme vis, med beundringsværdig gætte-evne, et »det« til »Ordet« ud fra nogle meget utydelige buede streger.

For det andet er to bindestreger i linjen helt gået tabt i reproduktionen. Den ene står mellem »Sjæle« og det følgende ord, og den anden mellem midterordets slutbogstav *-e* og »Stavnen«. Med en lup ser man i originalen i begge tilfælde tydeligt en lille, svag, blegt lysebrun streg, vist nok dobbelt, svarende til dem, der forekommer i strofens øvrige sammensætninger. Den første bindestreg skal på fotografiet indtænkes midt imellem den opadgående slutstreg fra *-e* i »Sjæle« og den sorte klump, som man ellers umiddelbart ville tage for en tyk bindestreg til næste ord.

Fremlæsningen gennem lup af den rigtige bindestreg er imidlertid afgørende for, at man må konstatere, at den sorte klump er en venstrevendt bue på nedstregen af et stort bogstav. I forsigtig sidebelysning, hvor papiret kaster en let skygge, ses præg af pennen i papiret og meget blege blækstreger, der kan tydes som en fuld venstre del og vist også en kort højre del af en overligger til denne nedstreg, i højde med overkanten af ordets to andre store bogstaver, *S'*erne i »Sjæle« og »Stavnen«. Fortsat i sidebelysning observeres på nedstregen lige over klumpen en ganske lang gennemgående tværstreg, der til højre støder ind i midten af det følgende bogstavs venstrevendte bue. Der må være tale om et stort bogstav, som skal udfylde rummet til højre og venstre for den omtalte klump. Det kan utvungent læses som et *F*, ikke ulig det i »Falderebet« i strofe 1 på foregående folioside i protokollen. Vil man derimod læse *Ø*, løber man ind i den vanskelighed, at der bliver for mange bogstaver til ordet *øje* (uanset om man vil læse *-i-* eller *-j-*).

Næste bogstav fremtræder som et *æ*, der er lidt mere åbent end *-æ-* i »Sjæle-«, men har en tydelig blækfyldt, altså af Grundtvigs hånd med eftertryk afsluttet, løkke yderst til højre. Grundtvig skriver lille *ø* (dvs. *o* med diakritisk tegn over) tidligere i digtet: strofe 2, linje 3 »Dødes« og linje 6 »Bundløs«, i begge tilfælde ses gennem en lup en tydelig nedadvendt halvbue over et *-o-*; der er hverken spor af stålpen eller blege blækstreger af nogen art til en sådan tøddele over bogstavet her. På den formindskede fotogengivelse kan dette ikke konstateres. Desuden er Grundtvigs *-o-*er uden løkke til højre, de slutter tværtimod i en tyndere streg end den, bogstavet indledes med.

Den klare forskel på *-æ-* og *-o-* kan yderligere studeres i den overstregede førstelinje til digtet, med ordene »længe« og »nok«.

Dernæst kommer et bogstav af udseende som et telt eller en meget spids pyramide. At der kan læses *-r-*, kan belægges med ord andre steder i digtet, fx »Hjertet« og »Himmerig« i strofe 5, linje 4. Det næste bogstav er reduceret til en skrå nedstreg med venstrevendt bue under linjen. At det sandsynligst er et *-g-*, bestyrkes ligeledes af dette »Himmerig«. At ordet ender på *-e*, har ingen betvivlet. Kombinationen *-ærge-* kan næppe anfægtes.

Hertil kommer staveformerne. Grundtvig skriver »Giælder«, men altså »Sjæle-«, så i og for sig kunne *øje* både være stavet med *-j-* og *-i-*. Muligheden af et *i* må dog afvises af enhver, som har siddet med manuskriptet, hvis tegn med lang nedstreg og venstrevendt bue under linjen enten må være *y*, *j* eller *g*.

Diftongen *-øy-* er ikke gængs i det 19. århundrede (Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, III, 1953, s. 176) og ville i 1872 være meget gammeldags; Grundtvig har ikke benyttet den siden udgangen af 1805 (jf. Helge Toldberg: Dateringskriterier for Grundtvig-haandskrifter, i: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, XXXIII, 1946, s. 120). Og så tidligt som omkring 1. juli 1808 går Grundtvig fra *-j-* til *-i-* i ord som *Høj*, *Møje* (jf. Gustav Albeck: »Strandbakken ved Egeløkke« og »Havet«. Textkritiske Studier i et Par af Grundtvigs Ungdomsdigte, i: *Grundtvig-Studier* 1954, s. 26). Den ene gang, Grundtvig anvender ordet *sjæleøje* i forfatterskabet, skriver han det som nævnt med bindestreg, stort Ø og *-i-*.

Resultatet af en i bogstaveligste forstand nær læsning af skrifttegnene bliver: der kan ikke læses »Øje« eller »øje« på grund af antallet og arten af bogstaver mellem bindestregerne, og der står definitivt ikke »Øie« eller »øie«.

Konklusion: Det er både efter et indholdskriterium og efter skrifttræk uproblematisk at læse »-Færge-«. Hvilket man da trygt i fremtiden kan - og bør - gøre.

Noter

¹ Digtet savner titel, men begynder øverst på en højreside efter et centreret pausetegn, der tidligere i nogle af protokollens tekster adskiller strofer fra hinanden. I det følgende angiver Grundtvig kun strofeskift ved ekstra mel-

lemrum. Digtets første linje lød oprindeligt »Nu jeg længe nok har levet« (GSV VI, 1964, s. 497). Såvel denne urversion som rettelsen til den senere trykte teksts »Gammel nok jeg nu er blevet« hentyder sandsynligvis til Norne-Giæsts replik til den kristne Olaf Tryggvason i kongesagaens påttr, da han efter en kristen dåb synes, at han med sindsro kan dø, og derfor tænder sit livslys for at lade det brænde helt ned. Grundtvig har selv oversat ordskiftet således i digtsamlingen *Heimdall*, 1816 (dvs. december 1815): »Kongen sagde til Giæst: hvorlænge vilde du nu leve, om du maatte raade? Jeg mener, jeg er gammel nok, var det Guds Villie, svarde Giæst« (US III, 1905, s. 176).

- ² Grundtvigs forhold til Brorson er instruktivt gennemgået af Jørgen Sørensen i afhandlingen: Grundtvig og Brorson, i: *Grundtvig-Studier* 1966, s. 39-67, til hvis kronologiske overvejelser dog kan føjes, at Grundtvig allerede i digtet »Morten Borup« i *Saga*, 1812 (dvs. december 1811) i str. 9 - ganske anakronistisk - citerer tre verslinjer af nældestrofen fra Brorsons »Op! al den ting« (jf. min *Det handlende ord*, 1980, s. 902, note 36).
- ³ I øvrigt kan det noteres, at Brorson i *Svane-Sang* nr. LVI i sin gendigtning af lignelsen om huset, som byggedes på sand, foregriber Grundtvigs *uglesang*:

Ja Verdens Viisdom den sank med Stank,
Dens Raad med Graad,
Dens Fryd med Uglens fæle Lyd.

(*Samlede Skrifter*, III, 1956, s. 103)

Johannes Ewald har også haft fat på uglens varsels-tuden i sit syn-gestykke *Fiskerne*, 1779: Knud afviser, at noget skulle være umuligt for en dansk sømand, ja han diskvalificerer selve ordet *umuligt*:

Alt Lyden af det skurrer i mit Øre,
Som Ugle-Skrig, som Dødning-Klokkens Kimen,
Som Vinter-Storm, der hyler giennem Rifter
Af gamle Vrag.

(*Samlede Skrifter*, III, 1916, s. 159)

- ⁴ Grundtvigs opfattelse af Charon her svarer til Holbergs Epistel 361, tr. 1750, hvor historikeren Diodor(us) Siculus på kejser Augustus' tid citeres for en påvisning af, at grækerne gør urimelige fabler og digte ud af ægyptisk og orientalsk historie, bl.a. med dette eksempel: »Ægypterne lode deres Døde begrave ved en Søe, over hvilken Liigene bleve førte af den dertil beskikkede Færgemand, som paa deres Sprog kaldtes *Charon*. Deraf have Grækerne taget Anledning til den Lærdom om de Dødes Forflyttelser til de ævige Boeliger, og gjort *Charon* til de Dødes Færgemand« (*Ludvig Hol-*

bergs Epistler, ved F.J. Billeskov Jansen, IV, 1949, s. 171). Ifølge K.E. Bugge: Grundtvigs Holberg-studium i 1804, i: *Guldalderstudier. Festskrift til Gustav Albeck*, 1966, s. 6, ekscerperede Grundtvig i dette år epistlerne 193-353, men kan jo sagtens i de mange år siden have indhentet det forsømte.

- ⁵ Det lyriske fragment i alderdomsprotokollen, som måske så er Grundtvigs allersidste ord som digter, er desværre meget vanskeligt at læse. Det står øverst på s. 51r -den sidst beskrevne side i bindet. Skriften er mærkelig nok *gotisk*, modsat den latinske på alle de foregående sider, men der kan ikke være tvivl om, at det er Grundtvigs hånd. I overskriften har blækket svigtet indtil sidste ord, »Danmark«. Som begyndelsesord kan måske skimtes et »Fjerde«. Første verslinje begynder med rettelsen »Dig« > »Du« og fortsætter »Hoved-Stadens Nørre-Vold«. Anden linje lyder måske: »I Sidste-Kampen[?][s?] Rigets Skjold« - efterleddet til »Sidste-« er et uløst problem. Tredie linjes første ord »Du er« rettes til »Du selv«, herefter står der enten »for«, »fra« eller »som«. Næste ord begynder med »K« og slutter med »ds« + (dobbel) bindestreg - »Kords-«, »Krands-« eller »Kreds-«? - fulgt af »Firkantens Giærde«. Næste linje retter en stavfejl: »Du selv er Sael-[Vækk]Væggen«. Det hele slettes så for at blive gentaget i følgende linje: »Du selv Sael-Væggen er den fjerde,« hvorefter fragmentet føres til ende: »Den [?] Gud opreist har af den døde Jord / Til Giærde, *levende* i høie Nord!«.

Hvad mening giver dette mon? Det er vel den københavnske Nørrevold, som tolkes overført på Danmarks nyere historie (er »Sidste-Kampen«, hvis der står det, 1864?). Ifølge lov af 6. juni 1867 afstod staten Københavns befæstninger fra Kalvebod Strand (Rysensteen's bastion) til Østerbrogade (bastionen Grønland) til kommunen. Ved sløjfningen af disse militære anlæg ville hovedstaden ligge forsvarsløs ind mod land. Kontrakten blev opsat og indgået 29. oktober 1869 med gyldighed fra 30. juni 1870. Grundtvigs fragment må have en eller anden sammenhæng med avisomtaler af landbefæstningens skæbne. Den kluntede metrik, de uklare billeder, tilbagefaldet til gotisk skrift, alt danner en sørgelig antiklimaks til »Gammel nok...«. Dette fragment såvel som »Sidste Digt« falder på grund af dateringen uden for Henning Høirups grundige afhandling: Grundtvig i 1867 belyst ved aktstykker og digte fra sygdomsåret, i: *Grundtvig-Studier* 1951, s. 7-68, hvor 1867-tekster fra protokollen og afskrifterne i fasc. 393 ellers drøftes; »Sidste Digt« strejfs dog s. 8 og ville kronologisk have hørt til efter de opregnede titler på s. 11-12. Protokollens 41 resterende blade er ubeskrevne.